

EKSPERTARVAMUS

Hara sadamaasula ja Suurpea sõjaväelinnaku kohta

1. Hara sadama piiranguvöönd.

Loen „Lahemaa rahvusparki kaitse-eeskirjast, et *Hara sadama piiranguvööndi kaitse-eesmärk on looduse mitmekesisuse säilitamine ja esteetiliselt väärtusliku maastikuilme kujundamine*. Kaasaantud õhufotolt aga näen, et sadamat ennast see piiranguvöönd ei hõlma.

Praegu jätab piiranguvöönd troostitu ilme ja *esteetiliselt väärtuslikust maastikuilmest* on asi kaugel. See on varemeteväli, mis koosneb poollammutatud hoonetest, upakil kuuridest, murdunud puudest ja okupatsiooniväe poolt maha jäetud prahist.

Kuni 1993. aastani asusid siin *Laevade varjatuse ja kaitse teadusuuringu – ning kaitsepolügooni* Katselaevade divisjoni (s/o 53 083–K) linnak, 2585.tagala ühendladu ja piirivalve komandantuur. Tervikkompleksina seda militaarkooslust enam säilitada ei anna, küll aga nende ehitistena, millel seni veel katused peal on.

Piiranguvööndi lõunaserval on kolm ühekorruselist puitelamut, kus ka elanikud sees. Neist elamuist kaks merepoolset on sisuliselt säilitanud oma esialgse ilme — rõhtne välisvoodrilaudis, eterniitkatuse, venepärased dekoratiivsed aknaluugid ja –puitlustused. Need kaks ehitist peaks säilitama okupatsioonieagsete sõjaväelinnakute elamute musternäidistena, kusjuures peaks remontima nende telliskorstnad, enne kui neist tulekahjud on tekkinud. Kolmas, merest kaugemal seisev elamu, on täiendava seinakatmisega oma esialgse ilme kaotanud, aga seda ilmet saaks vast taastada.

Neist elamuist omakorda mere poole jääb koguka silikaatkivist seintega garaaži vare. See tuleks koristada või kasutada mingi asjaliku ehitise kujundamisel.

Nimetatud elamuist põhja poole jääb omaaegse sõjaväelinnaku tuumik, kus on suhteliselt heas korras säilinud kahekorruseline tellishoone, nn staap. Sellele hoonele peaks leidma

funktsiooni. Teine suhteliselt heas seisukorras hoone on sõjaväelinnaku põhjaservas — samuti kahekorruseline tellisehitis, kuuldavasti esimese Eesti Vabariigi aegne metskonna kontor. Tolle kontorihoone juures on kena tellistest võlvkelder; ilmselt samuti esimese vabariigi aegadest. Ka neile ehitistele — kahekorruselisele metskonnahoonele ja selle juures olevale keldrile — peaks leidma funktsiooni. See hoone sobiks ka elamuks.

Sõjaväelinnaku maa-alale on lisandunud uue vabariigi aegseid uusehitisi — suitsutsehhi (mis enam ei pidavat töötama) ja saun, mis vast kenasti kasutusel. Kuid üldiselt annavad sellele alale ilme rääbakad poollagunenud või poollammutatud kuurid, töökojad, katlamaja, õlihoidla jms, millistele valdavalt enam funktsiooni ei leia ja mis tuleks lõplikult lammutada. Erandi moodustab siin vast veetorn, silinderjas silikaatkiviehitis. Tornil on katus puru ja seesolev terastrepp seetõttu ohtlikult roostetanud, kuid sellest tornist saaks suhteliselt väikeste kulutustega kena vaatetorni. Selleks tuleks olemasolevale tornitipule ehitada vaaterõdu koos varikatusena ja torni sisemusse ehitada korralik keerdtrepp. Usun, et Lahemaa külastajatele see meeldiks; sealt avaneb vaade nii Hara saarele kui salapärasele militaarsadamale, aga ka kaugemale.

Piiranguvööndi alale jäävad kaks senini säilinud meremärki, mis ehitatud terasest, puidust ja raudbetoonist. Need märgid tähistasid polügooni funktsioneerimise aegadel nn läänekurssi laevadele, mis Hara lähel toimetatavais protseduurides osalesid. Meremärgid tuleks säilitada ja neid korras pidada — need kuuluvad kindlalt uusima Hara lahe legendi juurde.

Säilitada tuleks vast ka omaaegset sõjaväelinnakut piiranud traataia raudbetoonpostid. Sõjaväelinnaku läänepoolsel piirdejoonel on säilinud ka keraamilistest tellistest ehitatud kuulipildujate laskepesa. Kahjuks on see telliste halva kvaliteedi tõttu väga halvas seisus ja selle säilitamine ning eksponeerimine küsitav. Otse laskepesa kõrval oli väike maassekaevatud terasseintega meeskonnavarjend. Metallivargad on selle välja kiskunud ja minema viinud; allesjäänud auk tuleks täis ajada.

Ja üldse tuleks Hara sadama piiranguvööndis teha tublisti koristustöid. Kuuride ja lagunenenud ehitiste lammutamisest oli juba juttu; tuleks koristada ka okupatsiooniajast mahajäetud praht — akumulaatorikestad jm. Otse vana metskonnakontori kõrval on jäme murdunud kask — kui selline atraktsioon just Lahemaa vaatamisväärsuste hulka ei kuulu, tuleks see piiranguvööndi elanikel lasta tulepuudeks teha.

Lõpetuseks ühest ehitisest veel – rannaastangu all, peaaegu veepiiril, on säilinud umbes 3x4 m põhiplaani raudbetoonvarjend. See muidugi tuleks säilitada. Säilitada võiks ka rannaastangu pealsed kaitsekraavid — ka need kuuluvad sealse militaarmaastiku juurde.

Ja tuletan siinkohal meelde, et Hara unikaalne vaatamisväärsus, millist teist ei ole vast Euroopas, Aafrikas, Ameerikas ega Austraalias, on seal 40 aastat tegutsenud merepolügooni sadam. See oleks huviobjekt paljudele militaarturistidele, kui sellele oskuslikku reklaami teha.

2. Suurpea piiranguvöönd

Loen Lahemaa rahvusparki kaitse-eeskirjast, et selle piiranguvööndi kaitse-eesmärgiks on *esteetiliselt väärtusliku maastiku ning iseloomuliku asustusstruktuuri kujundamine ja hoidmine*.

Üldmulje selle piiranguvööndi praegusest seisust on veidi parem, kui Hara omast. Tunduva osa piiranguvööndist moodustab kolme- ja viiekorruselised elamuist asula, kus vähemalt pooltes majades on ka elanikud sees. Elamute juures on küll jällegi lobudik-kuurid ja mitte eriti parema väljanägemisega garaažid, kuid eks needki kuulu ju selle *iseloomuliku asustusstruktuuri* juurde, mida me siin säilitame?!

Elamuist põhja ja lõuna poole jäävad mahajäetud ning rüüstatud sõjaväelinnaku hooned, milliste hulgas võib aimata omaaegset 9. mereväelaatsaretti, 2163. polikliinilist jaoskonda, tuletõrjedepood, lasteaeda, kooli, kauplusi, sööklat, ühiselamuid, katlamaja, võimlat jms. Suurel osal neist hooneist on katused peal ja seinad püsti ning neile funktsiooni leidmisel ja põhjaliku remondi tegemisel annaks neid kasutada. Asula idaserval seisavad kena segametsa vahel kaks veetorni. Neist väiksem on ilmselt senini kasutusel; see torn on ehitatud Hara torniga ühe tüüpprojekti järgi. Kõrgem torn enam kasutusel ei ole ja sellest saaks kujundada väga efektse vaatetorni. Selleks tuleks ta tipus olev roostetanud paak asendada vaaterõduga (või koguni väikese kohvikuga), olemasolev trepp aga mugavamaga.

Otse mererannas jäävad piiranguvööndi piiresse mõned kahekordsed tellishooned, mis polügooni aegadel olid magnetismi mõõtejaamad (vene k *kontrolno-izmeritel'naja magnitnaja stantsija*, ehk lühendina GIMS). Needki kuuluvad koos Hara sadamaga vahetult selle kandi viimase poolsajandi legendi juurde ning tuleks säilitada. Muuhulgas ka neist väikseima ehk vana GIMS-i maanteepoolsele küljele maalitud loosung: Slava vooružjonnõm silam SSSR!“ (Au NSV Liidu relvajõududele!). Loosung on praegu luitunud ning halvasti loetav ja tuleks vast restaureerida(?). Kindlasti rõõmustaks see Suurpea praegusi elanikke, samuti eksootikaarmastajaist välituriste (olen viimast ise kogenud).

Hara–Suurpea polügooni peahoone ehk omaaegse nimega *laboratoorne peakorpus* jääb piiranguvööndist põhja poole ega kuulu siinses arvamuses käsitlemisele. Küll aga jääb piiranguvööndi lõunaotsa puitasum, mis oli 1950.–60. aastail 870. sõjaväeehitussalga ja 247. töödejuhatavalitsuse töömeeste elupaigaks. Praegu on selle asumi hooneist osa värskest põletatud ja vaid mõned veel alles — tundub, et tulekahjusid juhtub seal alatihti. Olemasolevate viimaste puithoonete säilitamine on vist praktiliselt võimatu, kuna põletajad elavad sealsamas kõrval või siis lähedases Loksa linnas.

Aga tundkem rõõmu sellest, mis alles on.

Samas, kunagise puitasumi kõrval on planguga piiratud alal kohaliku rahva (või Loksa omade?) suvemajad ehk datšad. Need peaks koos planguga jätma nagu nad on — see on kõige ehtsam sealtkandi *iseloomulik asustusstruktuur* 20. sajandi teisest poolest. Tore atraktsioon välituristidele ja ka meie endi nooremale põlvkonnale.

Üldiselt aga peaks Suurpea piiranguvööndis nagu Haralgi, tegema korraliku prahikoristuse ja lootusetult rikutud ehitiste lammutamise. Sealne metsamaastik ja mererand on toredad ja neisse paikadesse 20. sajandil kogunenud veidrused vaid suurendavad sealset informatsioonirikkust.

Mati Õun
Endiste aegade ehituskonstruktor
ja Eesti sõjaajaloo professor.

Lisa: Peatükk Jüri Pärna, Margus Hergauki ja Mati Õuna raamatust „Punalaevastik Eestis 20. sajandi lõpukümnendel“. Tallinn, 2006.

Lisainformatsiooni Hara–Suurpea kompleksi kohta saab ka selle raamatu autorilt Jüri Pärn'alt:

Telef: 46 94 340 ja 56 98 61 85 ning aadressil jyri1001@hot.ee.

3. SALAOBJEKT HARA LAHEL ja selle rannamail

Hara lahe salaobjekt siinse raamatu kirjutamise ajal enam eriline saladus ei ole. Aga oli — nii salajane, et Virve ja Hara külade perekonnad, kelle elamine salapärasele meremonstrumile liiga lähedale jäi, sunniti oma kodudest välja kolima ja mujalt elupaika otsima. Ja lootsiraamatuis oli kirjas, et vajadusel siseneda meritsi Hara lahte tuli selleks eelnevalt küsida luba sõjaväeosa 20405 komandöri Tallinnast, ehk teiste sõnadega Tallinna mereväebaasi komandöri. Kuigi Hara lahes oli kümneid toodreid, ja poisid, mis tähistasid stendide asukohti, tuli tsiviillaevadel seal liigeldes pöörata tähelepanu vaid kahele valguspoile (läänepoolse koordinaadid 59°39,65' ja 25°36,62' ning lõunapoolse omad 59°36,00' ja 25°38,81'), mis tähistasid „kõigi laevade liiklemiseks suletud rajooni”. Need poid ja Hara saare meremärk olid ainsad sealse akvatooriumi meremärgid, mis olid kantud ametkondlikuks kasutamiseks mõeldud hüdrograafiateatmikesse. Ülejäänutega polnud asja isegi sõjaväe hüdrograafidel.

Hara lahe salaobjekt asutati 12. septembril 1953. Loodud väeosa (s/o 53083, kutsung *Zmeika*) tegelik nimetus oli eri aegadel erinev:

- Sõjalaevastiku 1. polügoon, *1 полигон ВМФ* — oli kasutusel vähemalt 1968. aastal ja juulis 1980.
- Sõjalaevastiku 1. laevade mittekontaktsete miini- ja torpeedorelvade eest kaitsmise teadusuuringute polügoon, (*1 научно-исследовательский полигон ВМФ по защите кораблей от неконтактного минно-торпедного оружия, 1 НИИ ЗК НМТО*) — oktoobris 1984 ja augustis 1986.
- Laevade varjatuse ja kaitse teadusuuringu- ja katsetuspolügoon, *Научно-исследовательский, испытательный полигон по скрытности и защите кораблей (НИИП СЗК, НИИП С и ЗК)* — alates 1. aprillist 1988.

Neid nimesid võis väeosal Eestis eksisteerimisel teisigi olla.

Kaheksakümnendail aastail allus polügoon Leningradis asunud Sõjalaevastiku Tehnilise Peavalitsuse (s/o 20402) Laevade Füüsiliste Väljade Teadusliku Uurimise Instituudile ehk Mereväe 1. teadusuuringute instituudile.

Viiekümnendail-kuuekümnendail aastail kerkis lahe idapoolsele kaldale terve väikese linna jagu hooneid. Otse mererannale ehitati kenad kahe-kolmekorruselised hooned magnetismi mõõtejaamadele (vene k *контрольно-измерительная магнитная станция*), lähikonda ühekahekordsed hooned staabi ning laborite tarbeks, kasarmu, klubi jms. Ehitajad (870. sõjaväe-ehitussalk ja 247. töödejuhatajavalitsus) elasid viies ühekorruselises puitkasarmus (see sõjaväelinnak asus tollal ehitatavast polügooni linnakust lõunas, katlamaja juurde viivast teest paremal pool).

Loksalt mõned kilomeetrid põhja pool olev Suurpea küla aga sai endale uusasukad. Sinna ehitati juurde nii ühekorruselisi puitbarakke kui ka mitmekorruselisi kivimaju ühtekokku umbes tuhande inimese tarvis. Ehitati ka kaks veetorni ja 9. mereväelaatsaret (1982.

aasta veebruarini 9. baasilaatsaret, hiljem lisati laatsareti juurde veel 2163. polikliiniline jaoskond) tõbiste punalaevastiklaste ja Leningradi teaduspersonali tarbeks. Suurpea linnakus olid ka 6207. tuletõrjemeeskond (endine sõjaväe tuletõrjekomando), lasteaed, 8-klassiline kool, sidejaoskond, mitu sõjaväekaubastu nr 574 kauplust ja söökla. Kuna Suurpeal oli kobaras koos üsna mitu elumaja, loodi siia mereinseneriteenistuse majavalitsus nr 2 (algselt nimetati seda rajooni elamuosakonnaks). Sellel oli ühes kolmekorruselises elamus ka ohvitserkoosseisu võõrastemaja.

Asula kohal ulatub merre väike muul, kus väiksemad laevad said randuda. Loomulikult kuulus ka see polügooni kompleksi — palju mugavam ja kiirem oli ju sealt merele minna, kui autoga loksuda läbi Loksa Hara sadamasse laeva või kaatri peale. Muulist edasi Pärисpea poole jääb vasakut kätt nn *GLK* ehk laboratoorne peakorpus (*glavnõi laboratornõi korpus*). Sealt jooksidki kõige kogukamad kaablikimbud mööda lahepõhja laiali. Peahoone vanema osa katusele oli reidil silma peal hoidmiseks rajatud vaatlus- ja sidepost nr 53.

Soome ajaloo huvilised on välja uurinud, et Suurpeale veeti hooneid Porkkala mereväebaasist, mis likvideeriti 1955. aasta lõpus.

Lahe edelakaldalt ehitati merre pikk raudbetoonsild, mis oli täis pikitud mitmesuguseid agregaadiruume, sõrestiktorne, kaablitrumleid jms. Maaühendusega silla juurde ehitati keset merd veel kaks omavahel metallsillakestega ühendatud kaijuppi — üks esimesega paralleelselt, teine aga selle silla merepoolsest otsast ristsuunas. Tolle koguka salamonstrumi lähedasele kaldale ehitati hooned katselaevade divisjoni (s/o 53083-K) ning 2585. tagala ühendlao tarbeks ja muidki väiksemaid militaarehitisi. Lahe kaldale Haralt Pärисpea külani ehitati polügooni tarvis nn kursipostid ja visiiripostid (väikesed hooned laevade liikumiskursside ning veealuste stendide paiknemise sihtidele). Vähemalt ühes visiiripostis oli ka arvuti. Mingi polügooniga seotud rajatis olevat olnud ka Hara saarel. Kaldal tähistasid kursisihte meremärgid.

Hara lahe põhi täideti betoonpostidele kinnitatud risti-rästi kaablipõimikutega, toodrialustega, hüdrofonidega ja muude anduritega ning siin läks lahti laialdane töö Leningradis, Kaliningradis ja mujal ehitatud sõjalaevade füüsiliste väljade (müra, magnetväli jm) määramiseks ning vähendamiseks. Polügooni veealune osa kujutas endast kümmetkond mõõtestendi (andurikompleksi), mis asusid 2–3 km kaugusel Pärисpea poolsaare läänekaldast (Suurpea külast kuni Pärисpea Pähkelneemeni) vasakul ja paremal pool nn peakurssi (165°,7–345°,7). Peakursi pikendusel Hara lahe lõunakaldas Lohja bussipeatuse lähedal 4 ha suurusel rannaalal paiknes peakursipost, mille taga u 100 m kaugusel oli 16 m kõrgune liitsihi meremärk. Selle küllaltki väikese hoone ning meremärgi abiga saab täpselt määrata kunagise peakursi sihi — muidugi vaid siis, kui neist rajatistest veel midagi alles on. Peakursipostist idas oli üks ja läänes 3 kursiposti, mis tähistasid vastavalt ühte ida- ja kolme läänekurssi.

Suurpea polügooni tehnilises keskuses paiknesid magnetilise modelleerimise ja elektri väljade laboratooriumid, hüdroakustilise ja hüdrodünaamilise stendi keskus, laeva magnetvälja vähendamise stend jms. Midagi toimetas sealkandis ka füüsiliste väljade kontrolli laev SFP-283 (ka „Zvuk”; „*sudno kontrolja fizitšeskih polei*”; 1970. aastail kandis nime hüdroakustiline kontroll-laev GKS-283), mis organisatsiooniliselt oli eraldi sõjaväeosa (s/o 36161).

Modelleerimiseks olid Hara polügoonil oma aja kohta võimsad arvutid. 1970.–80. aastatel oli ühe sealse arvuti nimetus EVM „Sura” (see oli seotud KIMS-i ehk magnetismi

möötejaamaga), olid veel EVM „Mir-2” ja kaks arvutit „M-222”. Tüübi tähiseks oli JeS- (*Jedinaja serija* — ühtsusseeria) koos vastavate modifikatsiooninumbritega. Nii tähistati tollal pea kõiki „moodsaid” sotsmaade arvuteid, eestlased tavatsesid neid „Jeessukesteks” nimetada. Programme neile arvutitele koostati ka Tallinnas „Algoritmis” (Mustamäel Kadaka puiestee lõpus asunud „postkast”). Midagi tuli siiski ka „puust ette teha”, sest lisaks arvutitele vajati ka puust laevamakette — neid jäeti maha tühte laborihoonesse.

Polügoonil oli iga väljaliigi uurimiseks omaette osakond esimese järgu kapteniga eesotsas. N-ö numbriga osakondi (*NIO*-d ehk teadusuuringuosakonnad) oli neli (I, II, III ja IV tähistustega vastavalt s/o-d 53083-M, 53083-A, 53083-D ja 53083-S — äraseletatuna arvata-vasti magnet-, elektri- ja elektromagnetväljade ehk magnetismiosakond, akustika-, dünaami-ka- ja sideosakond), lisaks veel peainseneri osakond (53083-OGI), materiaaltehniline osa-kond, sidesõlm, kaks sõjaväestatud valve komandot (*komando VOHR* — 1568. Suurpeal ja 1569. Haral) jm abiteenistused. Oli ka poliitosakond, nagu nii tähtsatel väeosadel tavaks.

Merepolügooni tegevuseks hädavajalikud abilaevad ja ujuvvahendid olid koondatud katselaevade divisjoni (*DOS, divizion opõtovõhh sudov, s/o 53083-K*), mille linnak asus Haral, enne sadamat, piirivalve komandantuuri kõrval. Linnaku juures oli väike kaatrika. 1993. aastal kuulusid divisjoni meretuukrilaev VM-420, reidipuksiir RB-17, kaater RK-291 ning tuukrikaatrid RVK-564, RVK-1052, RVK-1464 ja RVK-1485. Kõik nimetatud lahusid peale 12. juulit 1993 Leningradi oblastisse Lomonossovisse.

Varem baseerusid Hara sadamas ka hüdroakustiline kontroll-laev GKS-12 (1972), tuukrilaevad VM-17, VM-120 (1970, 1980; 1976 ja 1980 oli korruga 3 tuukrilaeva, sh VM-420), VM-72 (1985); kaatrid RK-551 (1970) ja RK-548 (*reidovõi razjezdnoi kater*) (1980); reidi-tuukrikaatrid (varem kutsuti neid paatideks — *bot*) VRD-347 (1965, 1973), VRD-23 (ka RVK-23 — *reidovõi vodolaznoi kater*; 1973, 1980), VRD-348 ja VRD -836 (1976).

Tundub, et Suurpea (nagu ka Paldiski õppekeskus) oli elatanud ja „lahinguteenistusest mahakantud” admiralide — endiste eskaadri- või flotillikomandöride pensionieelne hinge-tõmbepaik. Värske õhk, väike vastutus — allveeristlejaga võrreldes lausa kuurort! Väeosa eelviimaseks komandöriks Eestis oli aastate 1979–86 paiku Nõukogude Liidu kangelane kontradmiral Vadim Berezovski, kes peale Eestist lahkumist asus elama Severodvinski ning on selle linna aukodanik. Berezovski oli strateegilise allveeristleja K-137 esimene komandör 1963–69. Sama laeva teise ekipaaži esimene komandör oli hilisem Paldiski õppekeskuse ülem kontradmiral Šaurov. Berezovski eelkäijaks oli kontradmiral Jakov Krivorutško (1975–79), kes 1968. aastal oli Kamtšatkal 15. allveelaevaeskaadri komandör, järeltulijaks aga kontr-admiral Eduard Paramonov, kes enne seda oli tuumaallveelaevade flotilli komandöri asetäitja.

Seoses Eesti Vabariigi taastamisega viidi Hara polügooni seadmestik 1993. aastal Leningradi oblastisse* Primorski lähedale, kus asuti uue kompleksi rajamisele. Nüüd nime-tatakse seda Venemaa Föderatsiooni Kaitseministeeriumi 1. teadusuuringute keskinstituudi teaduslikuks katsepolügooniks. Polügooni Eestis eksisteerimise 40 aastaga uuriti ja töödeldi Hara–Suurpea kompleksis kokku umbes 1000 pealvee- ja allveelaeva.

* 1991. aastal taastati Leningradi algne nimi Sankt-Peterburg ehk eestipäraselt Peterburi, kuid linna ümbritseva maakonna tagurlastest juhid jätsid oma valduse nimeks jätkuvalt *Leningradi oblast*. Ka *Leningradi Sõjaväeringkonna* ja *Leningradi Mereväebaasi* nimetused jäid muutmata.